

Боян Ничев

Към нов прочит на съвременната българска литература

Нов прочит на съвременната българска литература. Какво значи това? Какви културно-исторически потребности ражда един подобен повик? Какъв е хоризонтът на социално очакване, който стои зад него? Не бяхме ли свидетели на десетки нови и обновителни мероприятия, които извеждаха нашата култура все на нови, повисоки етапи, за да заглъхнат като обикновена камуфлажна кампания и да се озовем днес там, където сме сега.

Нашата посттоталитарна действителност, разграничила се и разграничаваща се от тоталитарния режим, но неосвободила се от неговите политически, културни и икономически механизми, се намира в процес на динамични мирни промени, чиято цел е именно освобождането от тези механизми. Тези промени са една цялостна обнова на нашия живот. Те ще засегнат и литературата ни — нейната социална съдба, структурата на литературния живот, ще изменят представата ни за литературния процес и при цялата му иманентност спрямо външни фактори ще го преструктурират, като разгърнат нови направления и събудят нови, потискани досега възможности в него. За тая цел обаче е необходимо да се преосмислят много и различни проблеми от миналото и настоящето на нашата литература, да се възстановят реални ценности, да се върнат на литературата забранени или пренебрегвани имена и творби, да се демитологизират тоталитарни митове, да се разгради установената държавно-ведомствена йерархия на ценности и да се върнат на литературата реалните ѝ естетически критерии. При това не бива да се забравя, че те съвсем естествено, по самата си природа ще носят елемент на относителност и субективност и затова трябва да се възстановяват и съществуват в атмосфера на реален плурализъм и дискуссионна толерантност. Нашата литература не се нуждае от заменянето на едни канони с други, а от оживен, многогласен диалог по нейните реални проблеми. Разбира се, тяхното изреждане тук не е нито изчерпателно, нито системно. Зад споменатите по-горе стоят редица други въпроси, които трябва да се видят в техния системообразен вид, за да се очертаят основните възли на мрежата, в която бе обхваната нашата литература от тоталитарния режим,

който имаше своя системна и гъвкава тоталитарна литературна политика и културна стратегия.

Усилието да се осъществи един нов прочит на съвременната ни литература няма да бъде леко. Тук ще има реална съпротива на консервативното мислене, ще се изявят вероятно и крайни залитания в обратна посока. Разбира се, борбата срещу консервативното и ретроградно мислене не е от вчера. Тя се е водела в нашата литература и досега. Що се отнася до рисковете от един литературен екстремизъм и nihilизъм, трябва да кажа, че една гаранция срещу тях е фактът, че и нашата литература и науката за нея не са от вчера. Те са съществували и преди тоталитаризма, ще останат и след него. Отдавна съществува например основателна неудовлетвореност от състоянието на нашето литературознание. Тя е изразявана по различен начин и засяга различни негови равнища и сфери. Във връзка с тематичната и проблемната ограниченост на нашата литературна наука възникна например идеята за така наречените „бели полета“ в нея. Зад тая не особено сполучлива, но разпространена метафора се крие съзнанието, че съществуват цели области, периоди и литературни течения, занемарени или съзнателно изключени от литературната ни история, която поради това не е в състояние да даде интегрална картина на литературния ни живот през вековете и десетилетията. Но сама по себе си идеята за белите полета е едно-странчива и ограничена, защото имплицира в себе си представата за едно плоско двуизмерно („полета“) развитие на литературния процес, което го лишава от неговата триизмерна (или, ако искате, многоизмерна) същност като културно пространство на едно национално изкуство на словото. Това загатва вече и за едно друго равнище на проблеми на съвременната литературна наука у нас, бъдещо също основателна неудовлетвореност — нейното методологическо състояние. Така че новият прочит на българската литература ще трябва да мине през редица стари, нерешени и през възникващи нови търсения на нашата литературна наука, които ще бъдат поставяни и решавани като неделима част от него.

Какви са актуалните проблеми на един нов прочит, разбран по този начин — в тясна връзка със състоянието на съвременното ни литературознание? 1. Съдбата на литературата ни и науката ни за нея през изминалите четиридесет и пет години; 2. Днешният ден на българската литература; 3. Мястото ѝ в духовната и културната атмосфера на един нов свят, към който страната ни търси свой път; 4. Отношението на една преосмисляща се литературна история към една преосмисляща се национална история.

Никак не е лесно и просто да се създаде непреднамерена идеологически и необременена от политически предразсъдьци картина на нашия литературен живот през изтеклите четиридесет и пет години.

По необходимост на първо място дълго ще се налага въпросът за деформациите и нарушенията. Връщането към нормален неполитизиран литературен живот в нашата политизирана обществена действителност предполага разкриване и разграждане на механизмите на деформация. Тук възниква големият въпрос на много времена и различни общества — за отношението между култура и власт, между литература и държава. Винаги и навсякъде тези сили са били в напрежение, във вътрешна конфронтация. Но в нормални демократични общества тая конфронтация е дълбока, но динамична; реална, но латентна. У нас тя се разрази в своеобразна драма на културата и на изкуството ни. Както може да се очаква в условията на един примитивен държавен капитализъм, държавата сложи ръка върху всички области на културния живот, одържави всичко ценно, позволи си да се разпорежда с него като със своя собственост, да му налага свои критерии и норми. Цели поколения бяха подведени под партийното знаме като например така нареченото „априлско поколение“. Зачисляването към него беше въпрос на литературно признание. От друга страна, за социалистически писатели бяха обявени зрели творци, които нямаха нищо общо нито с духа, нито с буквата на социалистическия реализъм. Във връзка с това трябва да отбележим, че компетентен и сериозен анализ заслужават смисълът и съдържанието на социалистическо-реалистичната доктрина у нас. Нейните теоретици се стремяха да я представят за творчески метод. Въсщност тя бе лишена от всякакви стилистични и методологически черти на някакво творческо единство и бе превърната в държавен склад за художествени ценности, в който се складираха на казионен принцип творческа индивидуалност наред с творчески безличия. Социалистическият реализъм бе един от основните стратегически похвати за одържавяване на литературата, закон за „национализация“ на изкуството. Както личи, многобройни са формите за манипулиране на литературата. Но онова, което е по-важно и най-съществено в случая, е, че зад тях стоят също толкова разнообразни форми за насилие над естетическата ѝ природа. Тук става дума не само и не толкова за юридически инкриминируеми форми на насилие, а за механизми на натиск и принуда, които лишават художника от автономност и ограбват творческата му идентичност.

Тия форми на извънлитературно посегателство деформираха постоянното отношенията вътре в онтологическата триада автор — творба — читател, определящи начините на социалното битие на литературата. Между членовете на тая триада се намесваха редица външни фактори, като например скрита и явна цензура, които нарушаваха единството им. Продуктът на литературния труд можеше да се реализира само чрез държавата, писателят — да съществува само в нейната ценностна йерархия и чрез нея. По опре-

делен начин се деформираха и сложните отношения между литературен живот и литературен процес. Неслучайно нашето литературознание и литературоведческо мислене не са свикнали да правят разлика между тях. Причините за това са много и различни. Те се крият в ниското им теоретично равнище, в липсата на дълбочинен поглед върху техния предмет, може би и в неумението да се отдели видимостта, външната фактура на литературния феномен от интимната му естетическа същност. Но за това има и определени причини, свързани със самата стратегия на тоталитарния режим в литературата: стремежът му да представи за литература всичко онова, което плува на повърхността, което се утвърждава, лансира, награждава, многобройните литературни празници, тържества, награди, конкурси, десанти, четения, априлски дискусии и т. н., т. е. да отъждестви и изчерпи държавно-ведомствената представа за литературата със същността ѝ. Трябва да кажа, че при едни нормални условия, представата за която нашите съвременници са загубили или никога не са имали, понятието „литературен живот“ включва явления от по-друг род или същите, но с по-друго съдържание. Това са свободно съревноваващи се литературни групи, списания с различни самостоятелни платформи, свободни дискусии с алтернативни мнения и т. н. Но по-важно в тоя ред от мисли е друго — че и в единия, и в другия случай литературата има свои вътрешни механизми, чрез които се самоутвърждава и защитава художествената си природа, че тя е „иманентна“ като езика и не ще да знае за йерархията от външни ценности. Да се проследи тая линия у нас, не е лесно. Но в нея се съдържа вътрешната съпротива и себепостояване на литературата. Тя е заложена в самата ѝ природа и е насочена срещу всякакви външни намеси и режими. Без нейното съществуване не може да се обясни например как през петдесетте и шестдесетте години, в периода на най-голямата идеологична комунистическа еуфория у нас, се появи и утвърди такъв роман като „Иван Кондарев“ на Емилиан Станев, който показва дълбоките поражения на отчуждението на идеята и идеала от човека и от човешката същност — отчуждение, водещо до античуманната практика и на болшеvizма, и на фашизма у нас. Художествено превъплъщение на това отчуждение са образите на Христатиев и Иван Кондарев, така близки вътрешно помежду си. Като Христос между двамата разбойници стои в романа между тях Коста Джулуна, като жертва и тяхно обвинение, като жив символ на обикновения, влюбен в труда си, в земята и в естествения живот български човек.

В новите търсения на нашата литература важно значение придобива въпросът за съществуването ѝ в културното пространство на съвременния деидеологизиран свят. Отдавна никой не вярва (ако някой някога е вярвал) на легендата за „световното равнище“ на

българската литература. И не от липса на национална ревност или самочувствие. А защото самата постановка по тоя начин на въпроса е абсурдна. Една литература не се измерва както спортните постижения или както добивите на царица. Тя е съдба на народа си и негово откровение. Тя трябва да се отнася преди всичко към него. Тя е на мястото си, когато е на равнището на националния живот. Това не значи, че една литература като нашата, свързана с народната съдба и обременена от историята с много и различни функции, трябва да се разглежда затворена в себе си и за себе си. Нашият път към Европа, както някои наричат нашето отваряне към света, ще отвори и литературата ни към него. Тук има много и сложни въпроси, с които тепърва трябва да се сълбскваме и занимаваме.

В тоя ред от мисли не бива да забравяме, че отношението между национална история и литература при нашите социални и духовни условия винаги е било един възлов проблем. Поради специфичната социална съдба на литературата ни, която историята е натоварила с повишени, често ненормални социални и национални функции, спекулирайки с тая ѝ особеност, тоталитарното мислене неведнъж се опитваше да я използва за патриотични манипулации или да я направи оръдие на своя груб политически прагматизъм. Това бе един от трайните му стратегически похвати в областта на културата и литературата. Сресу него литературната ни наука винаги се е съпротивлявала, търсейки по-дълбоки връзки и същности в отношенията между национална история и национална литература. Сега тоя проблем трябва да намери реално и откровено осветление при един нов прочит на нашата литература. Още повече, че при естественото разкрепостяване на историческото мислене редица исторически събития, като Деветосептемврийския прелом, Септемврийското въстание от 1923 г., Октомврийската революция и др., ще бъдат освободени от ореола на тоталитарната митология. Всички те обаче са получили едно или друго отражение в нашата литература, което не е пряка проекция на политическия им смисъл и не може грубо да бъде съотнесено към съвременната им литературна оценка. Тук литературната ни история трябва да намери точни и обективни критерии, пазейки се от грубостите на едно ново вулгарно социологическо мислене, което отъждествява, покрива и изчерпва художествения феномен с историческото събитие, легнало като повод в основата му.

Осмислянето на художествената творба, свързана с един исторически факт, и политическата оценка на тоя факт се развиват на две различни равнища. И те не бива да се смесват. Още повече, че тоя кръг от проблеми има пряко отношение към изучаването на нашата литература в училищата и в Университета, към състоянието на учебните програми, към естетическата култура на учениците и

към съвременната култура на нашето литературноисторическо мислене. И тук се връщам към въпроса, който бе поставен в началото: за социалния хоризонт и обществената потребност от една реална преоценка и преосмисляне пътя на нашата литература. Един нов прочит на литературата ни не е самоцелна задача, а назряла необходимост от национално значение. Тя ще отговори на назрели потребности на художественото възпитание на няколко поколения млади хора, на наболели въпроси, свързани със състоянието на нашата художествена литература. И най-важното в случая — тя ще върне нашето литературноисторическо мислене към истината за себе си и за литературата ни.